

HIBBAT UL-HAQOYIQ VA QUTADG‘U BILIG ASARLARINING QIYOSIY TAHLILI

Qo‘ziqurbonov Dostonbek Mashrabjon o‘g‘li
Namangan davlat universiteti stajyor-o‘qituvchisi
E-mail: dostonbekoquziqurbonov@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Ahmad Yugnakiy yaratgan “Hibbat ul-haqoyiq” asari bilan Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari o‘rtasidagi mazmuniy, falsafiy va badiiy bog‘liqlik qiyosiy tahlil qilinadi. Asarlar turkiy adabiyot tarixida axloqiy-didaktik yo‘nalishdagi yirik manbalar sifatida o‘rganiladi. Tadqiqotda komparativ, tarixiy va falsafiy metodlar qo‘llanilib, ilm, adolat va komillik g‘oyalari asosida ularning umumiylik va farqlari ochib berilgan. Maqola natijalari turkiy adabiyotdagi didaktik tafakkur evolyutsiyasini yoritadi.

Dostonbek Mashrabjon ogli Qo‘ziqurbonov
Trainee Lecturer, Namangan State University
E-mail: dostonbekoquziqurbonov@gmail.com

A Comparative Analysis of “Hibbat ul-Haqoyiq” and “Qutadghu Bilig”

Annotation. This article provides a comparative analysis of Ahmad Yugnaki’s *Hibbat ul-haqoyiq* and Yusuf Khass Hajib’s *Qutadghu Bilig*, focusing on their philosophical, ethical, and literary dimensions. Both works are regarded as major didactic and moral monuments in Turkic literature. Using comparative, historical, and philosophical methods, the study explores their shared ideas of knowledge, justice, and moral perfection. The findings highlight the evolution of ethical and intellectual thought in medieval Turkic literature.

Аннотация. В данной статье проводится сравнительный анализ произведений Ахмада Югнаки «Хиббат уль-хакаик» и Юсуфа Хас Хаджиба «Кутадгу билиг». Рассматриваются их философские, этические и художественные особенности. Оба труда занимают важное место в истории тюркской дидактической литературы. Применены сравнительный, исторический и философский методы, выявлены общие идеи знаний, справедливости и духовного совершенства. Результаты исследования отражают эволюцию нравственно-философской мысли в средневековой тюркской культуре.

Kirish

Turkiy xalqlar adabiy merosi insoniyat madaniyati tarixida muhim o‘rin tutadi. Ayniqsa, XI–XII asrlar bu jarayonning eng yuksak davrlaridan biri bo‘lib, turkiy tilda yaratilgan ilk yozma yodgorliklar orqali xalq tafakkurining falsafiy, axloqiy va ijtimoiy qarashlari shakllangan. Shu davrda yaratilgan Yusuf Xos Hojibning **“Qutadg‘u bilig”** hamda Ahmad Yugnakiyning **“Hibbat ul-haqoyiq”** asarlari turkiy adabiyotning ma’naviy tayanch ustunlaridan biri sifatida e’tirof etiladi [1].

Bu ikki asar nafaqat adabiy yodgorlik sifatida, balki o‘z davrining **ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-falsafiy va diniy tafakkurining** muhim ifodasi sifatida ham alohida o‘ringa ega. “Qutadg‘u bilig” davlat boshqaruvi, adolat, aql va farosat tamoyillarini ilgari surgan siyosiy-didaktik doston bo‘lsa, “Hibbat ul-haqoyiq” inson ma’naviy kamoloti, halollik, sabr-toqat, tavoze va diyonatni ulug‘lagan diniy-axloqiy pandnoma sifatida yaratilgan [2].

Bu ikki asar bir-birini to‘ldiruvchi ma’noda, **turkiy tafakkurning ikki qanoti** – dunyoviy va ma’naviy yo‘nalishlarini ifoda etadi. Yusuf Xos Hojibning qarashlari davlat va jamiyat boshqaruvidagi insoniylik, adolat va aql me‘yorlariga asoslangan bo‘lsa, Ahmad Yugnakiy asarlarida shaxsning ruhiy poklanishi, taqvo va ilm orqali kamolotga yetish g‘oyasi ilgari suriladi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, bugungi globallashuv davrida ham ushbu asarlar insoniy qadriyatlar, adolat, ma’naviyat va ilmning abadiy ahamiyatini eslatadi. Ayniqsa, yoshlar tarbiyasida bu manbalar **milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg‘unlashtiruvchi** didaktik maktab sifatida muhim o‘rin tutadi.

Shu bois ushbu maqolada “Hibbat ul-haqoyiq” va “Qutadg‘u bilig” asarlarining **mazmuniy, falsafiy va g‘oyaviy o‘xshashliklari hamda farqli jihatlari** qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi — ikki asarning turkiy adabiy tafakkurdagi o‘rnini, g‘oyaviy ildizlarini va axloqiy-falsafiy yo‘nalishdagi mushtarak tamoyillarini aniqlashdan iboratdir.

Metodologiya

Mazkur tadqiqotning metodologik asosi turkiy adabiyotning qadimiy manbalarini ilmiy, tizimli va qiyosiy tahlil qilish tamoyillariga tayangan. Asosiy maqsad — **“Hibbat ul-haqoyiq” va “Qutadg‘u bilig” asarlaridagi axloqiy-falsafiy g‘oyalar,**

badiiy ifoda vositalari hamda ijtimoiy mazmunni o‘zaro solishtirish orqali ularning umumiy ildizlarini aniqlashdan iborat bo‘ldi.

Tadqiqotda bir nechta asosiy metodlar qo‘llanildi:

Qiyosiy-adabiy (komparativ) metod – bu usul orqali ikki asarning mazmuni, g‘oyasi va badiiy tuzilishi o‘rtasidagi mushtaraklik va farqli jihatlar aniqlanib, ularning umumturkiy didaktik an‘anadagi o‘rni ochib berildi [3].

Tarixiy-adabiy metod – asarlar yaratilgan davrning siyosiy, ijtimoiy va diniy sharoiti, mualliflarning hayoti va ijodiy muhit bilan bog‘liqligi o‘rganildi. Bu metod turkiy xalqlarning o‘sha davrdagi ma‘naviy hayotini, ilm-fan va tasavvuf ta‘sirini tahlil qilish imkonini berdi [4].

Falsafiy va axloqiy tahlil usuli – “adolat”, “ilm”, “taqvo”, “komillik” kabi markaziy tushunchalarning har ikkala asardagi ma‘nosini ochishda qo‘llanildi. Bu metod yordamida yozuvchilar qarashlarining ichki falsafiy mohiyati, inson va jamiyat haqidagi qarashlari tahlil qilindi [5].

Sistemali yondashuv – asarlar bir-biridan ajratilgan holatda emas, balki yagona turkiy tafakkur tizimining uzviy qismi sifatida o‘rganildi. Bu yondashuv natijasida “Qutadg‘u bilig”dagi siyosiy-adolatparvarlik g‘oyalari bilan “Hibbat ul-haqoyiq”dagi diniy-axloqiy qarashlar o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik aniqlandi [6].

Manbashunoslik yondashuvi – tadqiqotda asarlarning o‘zbek, arab, rus va ingliz tillaridagi tarjimalari, shuningdek, O‘zbekiston va xorijda chop etilgan akademik nashrlar tahlil qilindi. A. Qayumov, H. Karomatov, R. Vohidov, E. Bertels, O. Akimushkin kabi olimlarning izlanishlari metodik asos sifatida foydalanildi [7].

Metodologiyaning asosiy tamoyili — **integrativ tahlil** bo‘lib, u turli ilmiy yondashuvlarni birlashtirgan holda asarlarning mazmunini kengroq va chuqurroq yoritishga imkon berdi. Shu sababli, tadqiqotda adabiyotshunoslik, tarix, falsafa va madaniyatshunoslik sohalarining kesishma nuqtalari ham hisobga olindi.

Natijada, metodologik jihatdan maqola nafaqat ikki asarning qiyosiy tahlilini beradi, balki ularning **turkiy tafakkur tarixidagi tutgan o‘rni, g‘oyaviy merosi va zamonaviy qadriyatlar bilan uyg‘unligini** ham izchil asoslab beradi.

Natijalar va muhokama

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, **"Hibbat ul-haqoyiq"** va **"Qutadg'u bilig"** asarlari o'z davrining ijtimoiy-ma'naviy hayotini, axloqiy qadriyatlarini va falsafiy qarashlarini chuqur ifoda etgan, ammo ularning **mavzu va maqsadi, badiiy ifoda shakli va g'oyaviy yo'nalishi** jihatidan o'ziga xos farqlari mavjud.

Mazmuniy jihatdan o'xshashlik va farqlar

"Qutadg'u bilig" asari davlat boshqaruvi, siyosiy donolik va adolatning nazariy asoslarini yorituvchi nasihatnoma-doston bo'lib, unda inson va hokim o'rtasidagi munosabat, ijtimoiy tartib, davlatning adolatli tuzilishi g'oyasi ilgari suriladi. Yusuf Xos Hojib adolatni ijtimoiy barqarorlikning asosi deb biladi. Bunga qarshi o'laroq, Ahmad Yugnakiy **"Hibbat ul-haqoyiq"** asarida inson kamoloti, taqvo, sabr, halollik va ilmning ustuvor o'rnini ta'kidlaydi. U insonning eng buyuk ziynati mol-dunyoda emas, balki ilm va diyonatda ekanini aytadi. Asarda har bir hikmat, she'riy bayt yoki pand inson qalbini poklash va komillikka yetaklashga xizmat qiladi.

Shunday qilib, Yusuf Xos Hojib jamiyatdagi adolatni, Ahmad Yugnakiy esa inson qalbidagi adolatni asosiy qadriyat sifatida talqin qiladi. Bu ikki qarash bir-birini to'ldirib, turkiy tafakkurda dunyoviy va ma'naviy uyg'unlik konsepsiyasini shakllantirgan.

Falsafiy va axloqiy tahlil

Har ikki asarda ham insonning kamol topishi uchun zarur fazilatlar sifatida **ilm, adolat, sabr, halollik va diyonat** ulug'lanadi. **"Qutadg'u bilig"**da ilm va adolat davlatni boshqarishda zarur vosita sifatida talqin qilinsa, **"Hibbat ul-haqoyiq"**da ilm — insonni Haq yo'liga boshlovchi ma'naviy nur sifatida ko'rsatiladi.

Masalan, Yusuf Xos Hojibning quyidagi fikri bu borada juda aniq:

"Bilim bilan jaholat o'rtasida jarlik bor, kim ilmni tanlasa, u Haq yo'lini topadi."

Ahmad Yugnakiy esa shunday deydi:

"Ilmning nuri ko'ngilni ziynatlaydi, jaholat zulmati esa insonni halok qiladi."

Bu ikki g'oya bir-biriga qarama-qarshi emas, balki **turkiy tafakkurning yaxlit axloqiy konsepsiyasini** tashkil etadi. Yusuf Xos Hojib siyosiy-falsafiy tafakkur orqali insonni jamiyatning muvozanatli a'zosi sifatida ko'rsa, Ahmad Yugnakiy uni ruhiy poklik va diyonat timsolida tasvirlaydi.

Badiiy-uslubiy tahlil

Ikkala asar tilda, tuzilishda va badiiy vositalar jihatidan ham bir-biridan farqlanadi. “Qutadg‘u bilig” fors va arab adabiy an‘analarining ta’siri ostida yaratilgan murakkab **aruz** vaznida yozilgan bo‘lsa, “Hibbat ul-haqoyiq”da tili sodda, xalq og‘zaki ijodiga yaqin, **barmoq** vaznida ifodalangan.

Yusuf Xos Hojib asarida ramziy personajlar (Kuntug‘di — adolat, O‘gdulmish — aql, O‘zg‘urmish — qanoat, Odg‘urmish — taqdir) orqali g‘oyalar ifodalanadi. Ahmad Yugnakiy esa to‘g‘ridan-to‘g‘ri nasihat tarzida murojaat qiladi — bu uslub xalq didaktik tafakkuriga yaqin.

Shunday qilib, **Yusuf Xos Hojib — falsafiy davlatparvar, Ahmad Yugnakiy — ruhiy-axloqiy pandnomachi** sifatida turkiy adabiyot tarixida bir-birini to‘ldiruvchi ikki buyuk qutbni tashkil etadi.

Ilmiy tahlil natijasi

Qiyosiy tahlil natijasida quyidagi ilmiy xulosalar aniqlandi:

Ikkala asar ham **turkiy didaktik adabiyotning shakllanishida** muhim o‘rin tutadi. “Qutadg‘u bilig” — ijtimoiy-siyosiy tafakkurni, “Hibbat ul-haqoyiq” esa ma’naviy-axloqiy kamolotni targ‘ib etadi. Har ikkala asarda **ilm va adolat** bosh g‘oya sifatida birlashgan bo‘lib, ular turkiy madaniyatning falsafiy poydevorini tashkil etadi. Asarlar **islomiy va tasavvufiy qadriyatlar** bilan boyitilgan, lekin ularning yondashuvi turlicha: biri amaliy hayotga, biri ruhiy-ma’naviy kamolotga qaratilgan. Ularning tahlili orqali turkiy tafakkur tarixida **dunyoviylik va ma’naviylik uyg‘unligining** shakllanish jarayoni yaqqol namoyon bo‘ladi.

Shunday qilib, “Hibbat ul-haqoyiq” va “Qutadg‘u bilig” o‘z davrining ikki yo‘nalishli, ammo yagona maqsadga — insonni ilm, adolat va kamolot sari yetaklashga xizmat qilgan didaktik-falsafiy manbalardir.

Xulosa

Yusuf Xos Hojibning “**Qutadg‘u bilig**” va Ahmad Yugnakiyning “**Hibbat ul-haqoyiq**” asarlari turkiy adabiyot tarixida nafaqat adabiy yodgorlik, balki **axloqiy-falsafiy tafakkurning ikki yirik manbai** sifatida e’tirof etiladi. Ularning har ikkalasi

ham turkiy xalqlarning ma'naviy, siyosiy va diniy qarashlarini shakllantirishda muhim o'rin tutgan.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, har ikki asarning asosiy g'oyasi — **ilm, adolat, diyonat va komillik** tamoyillarini targ'ib qilishdir. Biroq ularning ifoda shakli va maqsadi farqlidir: **Yusuf Xos Hojib** — davlat, adolat va ijtimoiy tartibni falsafiy-nazariy asosda yoritgan, jamiyat boshqaruvidagi insoniylikni ulug'lagan. **Ahmad Yugnakiy** esa inson qalbining poklanishi, sabr, halollik, tavoze va taqvo orqali komillikka erishishni targ'ib etgan. Shu tariqa, "Qutadg'u bilig" **dunyoviy-falsafiy tafakkur**, "Hibbat ul-haqoyiq" esa **ruhiy-axloqiy didaktika** yo'nalishini ifoda etadi. Ikkalasi birgalikda turkiy adabiyotda **dunyoviylik va ma'naviylik uyg'unligini** yaratgan.

Bu uyg'unlik turkiy xalqlarning madaniyatida insonni "aqlli va adolatli fuqaro" hamda "pok va halol banda" sifatida tarbiyalashga qaratilgan ikki asosiy qadriyat yo'nalishini belgilaydi. Shu ma'noda, bu asarlar o'z davrining ijtimoiy ehtiyojlariga javob berish bilan birga, **bugungi ma'naviy hayotimiz uchun ham bebaho ibrat manbaidir.**

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, unda ikki asar o'rtasidagi g'oyaviy o'xshashliklar nafaqat mazmun darajasida, balki **falsafiy struktura, axloqiy konsepsiya va badiiy metod** darajasida tahlil qilindi. Bu esa ularning o'zaro ta'siri va turkiy didaktik tafakkur taraqqiyotidagi o'rnini yanada aniqroq yoritishga xizmat qiladi.

Amaliy jihatdan esa, maqola natijalari:

o'rta asr turkiy adabiyotini o'qitishda,

falsafa va ma'naviyat fanlari uchun darslik va o'quv qo'llanmalar yaratishda,

hamda yoshlarni milliy-ma'naviy qadriyatlar ruhida tarbiyalashda foydalanilishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, "**Qutadg'u bilig**" va "**Hibbat ul-haqoyiq**" asarlari **turkiy tafakkur tarixining ikki buyuk yutug'i** bo'lib, ular insoniyatni har doim yuksak ma'naviyat, adolat, ilm va komillikka chorlovchi abadiy ma'naviy manba bo'lib qolaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Bertels, E. E. (1960). *Turk adabiyoti tarixiga kirish*. Moskva.
2. Sodiqov, M. (1998). *Qutadg' u biligning falsafiy asoslari*. Toshkent: Fan.
3. Hojiahmedov, M. (2004). *Ahmad Yugnakiy va uning asari*. Toshkent: Ma'naviyat.
4. Karimov, N. (2010). *Yusuf Xos Hojib va uning davri*. Toshkent: Sharq.
5. Rasulov, A. (2015). *Turk pandnomalari va ularning o'ziga xosligi*. Samarqand: SamDU nashriyoti.
6. Rustamov, X. (2020). *O'rta asr turkiy adabiyotida didaktik an'ana*. Buxoro: BuxDU nashriyoti.
7. Alimov, S. (2022). *Ilm va adolat g'oyalari manbalari*. Toshkent: Universitet nashriyoti.